

NEVERBÁLNÍ KOMUNIKACE VE ŠKOLE

Diplomová práce

Studijní program: N7504 – Učitelství pro střední školy

Studijní obory: 7503T045 – Učitelství občanské výchovy pro 2. stupeň základní školy

7504T243 – Učitelství českého jazyka a literatury

Autor práce: **Bc. Zuzana Šimková**

Vedoucí práce: PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická
Akademický rok: 2012/2013

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Zuzana Šimková**
Osobní číslo: **P12000964**
Studijní program: **N7504 Učitelství pro střední školy**
Studijní obory: **Učitelství českého jazyka a literatury**
Učitelství občanské výchovy pro 2. stupeň základní školy
Název tématu: **Neverbální komunikace ve škole**
Zadávací katedra: **Katedra českého jazyka a literatury**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Cíl: Popsat specifické rysy neverbální komunikace na základní škole

Požadavky: průběžné konzultace, realizace výzkumu, interpretace dat

Metody:

1. Studium odborné literatury, interpretace poznatků z hlediska relevance tématu diplomové práce
2. Empirický výzkum: sběr dat a jejich analýza

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Ráda bych poděkovala paní PhDr. Jasně Pacovské, CSc., za její vstřícný a ochotný přístup a její rady a připomínky během psaní mé diplomové práce.

Dále bych ráda poděkovala kolektivu Základní školy 28. října v Turnově, především paní učitelce Mgr. Zuzaně Korfové, která mi umožnila docházet do jejích hodin, na jejichž základě jsem realizovala výzkum.

V neposlední řadě bych chtěla poděkovat mé rodině a všem blízkým za pomoc a podporu během studia.

Anotace

Tématem mé diplomové práce je uplatňování neverbálních projevů v pedagogické praxi, konkrétně na základní škole. Teoretická část je věnována pojmu neverbální komunikace a charakteristice jednotlivých neverbálních disciplín. Vlastní pozorování se zaměřuje na výskyt a sémantickou interpretaci konkrétních neverbálních projevů v interakci učitele se žáky.

Klíčová slova: komunikace, žák, učitel, škola

Annotation

The topic of the present diploma project is application of means non-verbal communication in pedagogical practice, specifically at primary and junior secondary schools. The theoretical part of the project is dedicated to the term of non-verbal communication itself and to the specification of individual non-verbal disciplines. Monitoring itself is focused on occurrence and semantic interpretation of particular non-verbal expressions in terms of interaction between a teacher and their pupils.

Key words: communication, a teacher, a pupil, a school

Obsah

Úvod.....	10
Teoretická část	11
1 Neverbální komunikace	11
1.1 Neverbální komunikace v RVP ZV	18
1.2 Funkce neverbální komunikace	21
1.3 Klasifikace neverbální komunikace.....	23
1.3.1 Gestika	25
1.3.2 Mimika.....	28
1.3.3 Oční kontakt.....	31
1.3.4 Proxemika	34
1.3.5 Kinezika	36
1.3.6 Haptika.....	38
1.3.7 Posturika	40
1.3.8 Paralingvální komunikace.....	43
1.3.9 Úprava zevnějšku a oblékání	46
Praktická část	48
2 Charakteristika výzkumu	48
2.1 Uvedení do celkové problematiky	50
2.2 Charakteristika školy	51
2.3 Charakteristika jednotlivých tříd	51
2.4 Popis výzkumu.....	52
3 Vlastní realizace výzkumu.....	53
3.1 Neverbální prostředky učitele.....	53
3.2 Gestika v praxi	55

3.3 Mimika v praxi.....	57
3.4 Oční kontakt v praxi	59
3.5 Proxemika v praxi.....	61
3.6 Kinezika v praxi.....	63
3.7 Haptika v praxi.....	64
3.8 Posturika v praxi	65
3.9 Paralingvální komunikace v praxi	66
3.10 Úprava zevnějšku a oblékání	68
4 Hodnocení pozorování	69
Závěr	70
SEZNAM LITERATURY	72

Seznam použitých zkratk a symbolů

RVP = rámcový vzdělávací program

NK = neverbální komunikace

Úvod

Tématem mé diplomové práce jsou neverbální komunikační prostředky ve školní praxi, konkrétně neverbální projevy mezi žáky a učitelem ve třídě. Výběr tohoto tématu vzešel především z mého zájmu o tuto podstatnou část lidské komunikace, která naši pedagogickou praxi významně doplňuje, častokrát i nahrazuje.

Jednou z klíčových kompetencí, jež naše školství podle RVP sleduje, je kompetence komunikativní. My, jako učitelé, bychom měli tuto funkci ovládat, utvářet a měnit a dokázat pomoci žákům tuto kompetenci rozvíjet.

Ačkoliv základním prostředkem přenosu informací je verbální komunikace, komunikace neverbální má v mezilidských vztazích podstatné místo a každý mluví tzv. řečí těla, pouze si toho častokrát není vědom.

Cílem mé práce je zdůraznit důležitou úlohu neverbální komunikace mezi žáky ve třídě, konkrétně na základní škole. Žáci by se měli naučit adekvátně chovat a kultivovaně se neverbálními prostředky vyjadřovat. Předkládám zde teoretickou část a praktické využití ve školních hodinách.

Práce je tvořena základními okruhy. První část je teoretická a zaměřuje se na vymezení základních pojmů neverbální komunikace, přičemž vycházíme z klasifikace dle Jara Křivohlavého. Část druhá je věnována popisu realizace na základě samotného pozorování ve školní třídě. Konkrétně se věnujeme složkám neverbální komunikace, kterými jsou např. gestika, mimika, proxemika, haptika, posturika, atd. Zajímá nás, která z těchto složek má nejfrekventovanější zastoupení u žáků na základní škole a v jakých situacích je žáci uplatňují.

V závěru poté porovnááme teoretická východiska s vlastním pozorováním, konkrétně jaké složky neverbální komunikace se projevují ve školní třídě.

Teoretická část

1 Neverbální komunikace

Studiem neverbální komunikace se zabývali odborníci již dříve, konkrétně můžeme zmínit Vlastimila Vávru, který ve své publikaci *Mluvíme beze slov*, odkazuje na další znalce v tomto oboru. Vávra zmiňuje např. Jana Mukařovského, který na počátku druhé světové války pronesl v rozhlase přednášku *Řeč – gesto – mimika*. V této přednášce se pokusil prostě a srozumitelně posluchačům sdělit, že mluvení slovy je nemyslitelné bez mluvení beze slov. Závěrem této přednášky Mukařovský připomněl skutečnost, že mluvení beze slov promlouvá významy, kterými na sebe navzájem působíme. Vávra dále odkazuje také na Jiřího Stanislava Guth-Jarkovského, jenž se proslavil publikací *Společenský katechismus*, která hovoří o pravidlech chování ve styku s nejrůznějšími lidmi za nejrůznějších okolností.¹

O neverbální komunikaci mluvíme jako o formě sociální komunikace, při níž lidé nevyužívají řeči, respektive verbálních prostředků řeči. K neverbální výměně informací používají hlavně různých částí těla, různých senzorických systémů, neverbálních zvukových projevů, uměle vytvořených doplňků (např. ošacení), motorického aparátu, který umožňuje komunikaci v prostoru.² Neverbální komunikace zároveň umožňuje přenášet postoje a emocionální stavy. Mimikou, gestikulací či tónem hlasu můžeme dávat najevo svoji radost, spokojenost, sympatie, hněv, nepřátelství.³

¹ VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-128-0

² MÜLLEROVÁ, Stanislava. *Komunikace ve škole: vybrané kapitoly*. Vyd. 1. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2002. 73 s. ISBN 80-7083-618-0.

³ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

Neverbální komunikace má různé formy, podle toho jakými prostředky se realizuje. Mezi tyto základní prostředky patří:

- Gesta rukou
- Pohled očí
- Výrazy obličeje
- Dotyk
- Držení těla
- Prostorové chování
- Tělesný vzhled
- Mimoslovní hlasové projevy - paralingvální
- Pach

„Na první pohled vypadají tyto kanály velmi odlišně: pohyby našeho těla se značně liší od pohybů, jež provádějí naše ruce a celé tělo. Když se však nad různými kanály komunikace zamyslíme důkladněji, zjistíme, že jsou si v mnohém podobné. Všechny nesou informace o tom, co se děje v našem nitru, včetně toho, jak se cítíme a co si myslíme. Někdy těmito komunikačními kanály vysíláme informaci záměrně, jindy bezděčně. V názorech na rozličné chování panuje jistá jednota, zejména pokud je vysvětlujeme teoriemi sociální interakce. Jednou z nich je teorie rovnováhy, která popisuje, jak různé neverbální komunikační kanály spolupracují při udržování rovnováhy mezi důvěrností a dominancí ve všech sociálních vztazích.“⁴

⁴ DOHERTY-SNEDDON, Gwyneth. *Neverbální komunikace dětí: jak porozumět dítěti z jeho gest a mimiky*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2005. 197 s. ISBN 80-7367-043-7.

Vymezení pojmu neverbální komunikace existuje celá řada. Jelikož nás zajímá neverbální komunikace probíhající mezi žáky ve škole, budeme se věnovat definicím, které lze vztáhnout na prostředí pedagogické komunikace.

„Neverbální komunikace neboli mimoslovní sdělování doprovází, zpřesňuje a doplňuje verbální sdělení. Slouží ke sdělování emocí, zájmů, záměrů, postojů a k přesvědčování lidí.“⁵

„Neverbální komunikace je výměna informací zprostředkovaná neязыkovými prostředky tedy uplatňující extralingvistické prostředky sdělování významu a smyslu.“⁶

„Neverbální sociální komunikací se rozumí způsoby chování lidí a způsoby jejich působení na druhé lidi při jejich bezprostředním styku i prostřednictvím tohoto styku či pouhou jejich přítomností v blízkosti druhých lidí.“⁷

Zmíněné definice dokazují, že můžeme neverbální komunikací považovat za výměnu informací, postojů a hodnocení, která je zprostředkována neязыkovými prostředky, např. gesty, mimikou, doteky.

Lze předpokládat, že neverbální signály častokrát vysíláme podvědomě a přijímáme je také podvědomě. Každý jedinec je různě vnímavý vůči neverbální komunikaci. Záleží především na emocionální a sociální inteligenci.

Neverbální komunikace je významnou součástí procesu sociální interakce. Pojem interakce se v souvislosti s komunikací používá velmi často. Jedná se o vzájemné působení nebo ovlivňování. Můžeme říci, že lidé jsou téměř pořád v interakci. Ve vzájemné proto, že se nejedná o jednostranné působení. Za interakci můžeme považovat již opěťovaný pohled dvou lidí. Každý z nich totiž zanechává v tom druhém určitou informaci a tím na druhého působí. Typičtější je

⁵ PRŮCHA, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-772-8

⁶ PAULÍK, K. *Psychologické základy lidské komunikace*. Ostrava: OU, 2007.

⁷ KŘIVOHLAVÝ, J. *Neverbální komunikace*. Praha: SPN, 1988. ISBN 17-297-87

však interakce aktivní, kdy jeden člověk na druhého působí za určitým cílem – aby něčeho dosáhl, aby něco podpořil, atd.⁸ Aby ji člověk uměl ovládat a pracovat s ní, je třeba osvojit si základní dovednosti a následně se s nimi naučit pracovat a používat je v praxi. Je třeba si uvědomit, že komunikace probíhá i bez verbálních projevů. Neverbální komunikace probíhá prostřednictvím komplexního vysílání signálů osoby. Nejedná se pouze o izolované projevy mimických svalů, gesta, apod.

V současné době je neverbální komunikace akcentována ve většině oborů, které se zabývají sociální komunikací. Ať už se jedná o obory lékařské, právnické, manažerské, obchodní a pro nás nejpodstatnější obory pedagogické. Abychom dokázali úspěšně komunikovat, je třeba seznámit se s problematikou komunikace neverbální. Ta působí součinně v komplexu s projevem slovním.

Mezi základní rysy neverbální komunikace z hlediska etologie patří:

- „Nonverbální komunikace je psychosociální fenomén s neoddělitelnou složkou biologické povahy a uplatňují se v ní vrozené automatismy.
- Nonverbální komunikace je výsledkem fylogenetického vývoje. Každý živočišný druh, včetně člověka, používá ke komunikaci nástroje, které se osvědčily, prošly přírodním výběrem, staly se jeho vrozenou výbavou. V evoluci člověka se zřejmě uplatňovala nonverbální komunikace ještě před vznikem artikulované řeči, tu však doprovází dodnes.
- Nonverbální komunikace má dynamiku a strukturu. Je to historický vzniklý systém s vnitřní logikou, nikoli náhodné seskupení jakýchkoliv prvků.
- Nonverbální komunikace má nevědomé a vědomé složky. Mnohé výrazové prostředky si člověk neuvědomuje, vybavuje si je bez záměru,

⁸ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

dovede je dobře kontrolovat nebo je zaznamenává až na základě zpětných vazeb o svém jednání. Neverbální projevy jsou součástí některých vegetativních reakcí a reflexů, jiné jsou záměrně vytvářeny a pěstovány. Tak je tomu u herců, učitelů, politiků a v profesích, ve kterých je důležité působení na druhé lidi.

- Existují společné rysy nonverbální komunikace, nezávislé na kultuře a způsobu života, které jsou základním výrazovým prostředkem Homo sapiens a majetkem pouze určité užší skupiny nebo společnosti. Méně je srozumitelná nonverbální komunikace tam, kde se jedná o relativně nové formy, o projevy, které se utvořily uvnitř menší nebo relativně uzavřené společnosti. Některé typy nonverbální komunikace vznikají v procesu ritualizace.
- Nonverbální komunikace je důležitá v raném věku. Kojenec komunikuje neverbálně až do vzniku artikulované řeči. Celá behaviorální ontogeneze je poznamenána rozvojem nonverbální komunikace, některé prostředky se tvoří nápodobou, jiné prostým opakováním (malé děti mají velkou zálibu v rytmickém opakování zvuků a slov), na základě zkušeností s vrstevníky a dospělými lidmi.
- Různé prostředky vyvinuté pro nonverbální komunikaci vykazují rozdíly mezi pohlavími. Jde o takzvané terciární znaky sexuálního dimorfismu.“ • „Nonverbální komunikace se vyznačuje interindividuální variabilitou. Ta závisí na vnitřních dispozicích a ontogenetických faktorech. Může nabývat i patologické podoby. Patologii nonverbální komunikace je třeba posuzovat ve vztahu k způsobu života dané společnosti. Co je normální v jiné kultuře, může vybočovat z rámce norem jiné kultury a je považováno za neadekvátní, až nenormální.
- Nonverbální komunikace je proměnlivá i u jednotlivce. Záleží na jeho vztahu k adresátu, jemuž je určen obsah poselství, na aktuálních dispozicích, zdravotním stavu, náladě, emocích.“ • „Rozdíly mezi jedinci

jsou způsobeny rozdílnou citlivostí jednotlivých receptorů, výchovou, zkušeností, inteligencí a závisí také na konkrétní situaci komunikace.

- Rozdíly mohou být rovněž kulturní (např. určité gesto nebo signál může znamenat v jedné kultuře něco jiného než v druhé).⁹

Nyní přejdeme k historii neverbální komunikace. Výstižný popis neverbální komunikace můžeme najít u Vlastimila Vávry. Počátek historie NK zasahuje do dob starého Řecka a Říma. Zde tzv. rétorové, neboli řečníci, museli zvládnout jak prostředek sdělení verbálního, tak i neverbální. Skladba jejich projevů byla velmi často podřízena gestům, mimice, postojům.

Z dob starého Říma zmiňme vznik prvních teorií neverbální komunikace, první psané práce, konkrétně *Institutio oratoria*. Autor této publikace Marcus Fabius Quintilianus se zde zabývá vzájemnými kombinacemi řeči nemluvené a mluvené.

Vávra uvádí, že neverbální komunikace byla členěna prakticky na dvě kategorie:

- *Omnium hominum communis sermo* – všem lidem společná řeč
- *Omnium communis sermo* – řečníkům společná řeč

V 18. století se rozvíjí nová věda, nazývaná fyziognomika. „Fyziognomika je nauka o tom, jak ze statických rysů lidského těla rozpoznávat duševní vlastnosti.“¹⁰ Za jejího hlavního představitele je považován J. K. Lavater, jehož dílo s názvem *Principiální rysy* zaznamenávalo vše, co můžeme na člověku spatřit, konkrétně jmenujme třeba tvary nosů, čela, mateřská znaménka.

⁹ FRAŇKOVÁ, S. – KLEIN, Z. (1997): *Úvod do etologie člověka*. Praha: HZ Systém.

¹⁰ VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-128-0

V 19. století lékař T. Piderit začíná s výzkumem změn v lidském obličejí a následně rozděluje obličej do čtyř mimických partií – čelní, oční, nosní, ústní.

Na počátku století 20. se neverbálními projevy zabýval i Sigmund Freud. Freud se zabýval především projevy prstů, rukou a to bez verbálního projevu, přičemž na jeho poznatky posléze navazovali další. Sociologické a klinické výzkumy druhé poloviny 20. století prokázaly, že člověk je schopný neverbální projevy potlačit a zároveň si tréninkem osvojit určité žádoucí projevy.¹¹

Co se týká neverbální komunikace v pedagogické praxi, je stále součástí pedagogické komunikace. Gavora definuje pedagogickou komunikaci následně: „Pedagogická komunikace je výměna informací mezi účastníky výchovně-vzdělávacích cílů. Pedagogická komunikace se řídí osobitými pravidly, která určují pravomoce jejich účastníků.“¹²

Jestliže vycházíme z definice pedagogické funkce podle Gavory, vyplývají nám z ní dvě důležité funkce:

1. Pedagogická komunikace je prostředkem k realizaci výchovy a vzdělávání.
2. Zprostředkovává vztahy, společnou činnost mezi účastníky komunikace – učitelem a žákem, žáky navzájem.¹³

Neverbální komunikace je na druhém stupni základní školy nepostradatelným nástrojem při poznávání osobnosti žáka i učitele. Sledovat, jakým způsobem žáci neverbálně komunikují během hodiny je velmi obtížné, neboť není možné zachytit a sledovat všechny naráz.

¹¹ VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-128-0

¹² GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

¹³ Tamtéž.

1.1 Neverbální komunikace v RVP ZV

Jakým směrem se ubírá současné vzdělávání z hlediska neverbální komunikace? Je třeba nahlédnout na celý současný rámec školství. Na základě nejvyššího kurikulárního dokumentu, tzv. Bílé knihy vydané v roce 1999 (Národní program rozvoje vzdělávání v České republice) a následně vypracovaných Rámcových vzdělávacích programů (dále jen RVP) pro vzdělávání žáků od 3 do 19 let, si jednotlivé školy vypracovaly vlastní vzdělávací programy, tzv. Školní vzdělávací program (dále jen ŠVP). „RVP vychází z nové strategie vzdělávání, která zdůrazňuje klíčové kompetence, jejich provázanost se vzdělávacím obsahem a uplatnění získaných vědomostí a dovedností v praktickém životě.“ (RVP ZV, 2007, s. 10)

Jak je výše uvedeno, veškerý obsah vzdělávání a celkově činnosti probíhající ve škole, mají směřovat k rozvíjení a utváření klíčových kompetencí. „Klíčové kompetence představují souhrn vědomostí, dovedností, schopností, postojů a hodnot důležitých pro osobní rozvoj a uplatnění každého člena společnosti. V etapě základního vzdělávání jsou za klíčové kompetence považovány: kompetence k učení, kompetence k řešení problémů, kompetence komunikativní, kompetence sociální a personální, kompetence občanské, kompetence pracovní.“ (RVP ZV, 2007, s. 13) Na tyto klíčové kompetence pak navazují očekávané výstupy, které jsou definované pro jednotlivá vzdělávací období. K neverbální komunikaci mají nejbližší vztah kompetence komunikativní, jak již sám název vypovídá, a kompetence sociální a personální.

Neverbální komunikace je složkou každé komunikativní kompetence. Stojí jak za porozuměním verbálním projevům, tak za adekvátními reakcemi na ně. Doslova je zmíněna v RVP jako *porozumění běžným typům gest*. (RVP ZV, 2007, s. 15) Celá tato skutečnost dokládá nutnost zaměřit se na tuto složku komunikace a s jednoznačným záměrem ji kultivovat, vychovávat a vzdělávat děti ve smyslu užitečnosti a důležitosti působení neverbální komunikace.

V RVP ZV jsou klíčové kompetence komunikativní popsány následně:

Kompetence komunikativní (na konci základního vzdělávání žák):

- formuluje a vyjadřuje své myšlenky a názory v logickém sledu, vyjadřuje se výstižně, souvisle a kultivovaně v písemném i ústním projevu
- naslouchá promluvám druhých lidí, porozumí jim, vhodně na ně reaguje, účinně se zapojuje do diskuse, obhajuje svůj názor a vhodně argumentuje
- rozumí různým typům textů a záznamů, obrazových materiálů, běžně užívaných gest, zvuků a jiných informačních a komunikačních prostředků, přemýšlí o nich, reaguje na ně a tvořivě je využívá ke svému rozvoji a k aktivnímu zapojení se do společenského dění
- využívá informační a komunikační prostředky a technologie pro kvalitní a účinnou komunikaci s okolním světem
- využívá získané komunikativní dovednosti k vytváření vztahů potřebných k plnohodnotnému soužití a kvalitní spolupráci s ostatními lidmi (RVP ZV, 2007, s. 15)

Složkou každé komunikativní kompetence je právě neverbální komunikace. V RVP ZV je jedním ze základních cílů „vést žáky k všestranné, účinné a otevřené komunikaci.“ (RVP ZV, 2007, s. 15)

Neverbální komunikací se v RVP myslí jako porozumění běžné typy gest. V podstatě je nutné se na tuto složku zaměřit a s jednoznačným cílem ji kultivovat, vzdělávat a vychovávat děti ve smyslu užitečnosti a důležitosti působení neverbální komunikace.

Nyní se zmíníme o kompetenci sociální a personální, jejíž teze jsou pro nás z hlediska neverbální komunikace také důležité.

Kompetence sociální a personální (na konci základního vzdělávání žák):

- účinně spolupracuje ve skupině, podílí se společně s pedagogy na vytváření pravidel práce v týmu, na základě poznání nebo přijetí nové role v pracovní činnosti pozitivně ovlivňuje kvalitu společné práce
- podílí se na utváření příjemné atmosféry v týmu, na základě ohleduplnosti a úcty při jednání s druhými lidmi přispívá k upevnování dobrých mezilidských vztahů, v případě potřeby poskytne pomoc, nebo o ni požádá
- přispívá k diskuzi v malé skupině i k debatě celé třídy, chápe potřebu efektivně spolupracovat s druhými při řešení daného úkolu, oceňuje zkušenosti druhých lidí, respektuje různá hlediska a čerpá poučení z toho, co si druzí lidé myslí, říkají a dělají
- vytváří si pozitivní představu o sobě samém, která podporuje jeho sebedůvěru a samostatný rozvoj, ovládá a řídí svoje jednání a chování tak, aby dosáhl pocitu sebeuspokojení a sebeúcty (RVP ZV, 2007, s. 16)

1.2 Funkce neverbální komunikace

Neverbální komunikace má různé formy, mající řadu společných prvků, které můžeme popsat souhrnně. Níže si tedy budeme charakterizovat funkce (úlohu a účel) neverbální komunikace. Je však třeba si uvědomit, že neverbální komunikace většinou není užívána odděleně, ale doplňuje sdělení verbální. Neverbální komunikaci tedy užíváme k:

- podpoření řeči (regulace tempa, důraz na vyřčené) – funkce podporovací
- nahrazení řeči – funkce nahrazovací
- vyjádření emocí – funkce svěřovací
- interpersonální postoj (pochybnosti) – funkce vztahová
- sebevyjádření, sebe prezentace – funkce osobní identity¹⁴

Neverbálně vyjadřujeme:

- emoce
- zájem o vzájemný kontakt
- dojem o sobě (utváří se mechanismem sociálního posilování)
- ovlivnění komunikujícího partnera
- pravidla vzájemného kontaktu¹⁵

(srov. Křivohlavý, J.)

¹⁴ MIKULÁŠTÍK, M. *Komunikační dovednosti v praxi*. Praha: Grada, 2003. ISBN 80-247-0650-4

¹⁵ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

Neverbálně nelze vyjádřit:

- nic – neverbálně nelze nekomunikovat, v každém okamžiku našeho života tělo zaujímá určitý postoj, polohu, máme konkrétní výraz tváře, za gestikulační prvek je považována i klidová poloha rukou
- dilema – buď A nebo B, stejně jako v komunikaci verbální i zde podléháme logickému zákonu sporu
- implikaci – vyplývání, jestliže A, poté B, pak nelze v jednom neverbálním prvku vyjádřit souslednost dvou skutečností (dějů, emocí,...)

Ačkoliv neverbální komunikaci se nemůžeme pokoušet uchopit a zkoumat z hlediska formálního jazyka logiky, tak jako to lze učinit u verbálních projevů, základní zákony komunikace se můžeme pokusit v náznaku srovnat, jak je uvedeno výše. (srov. Mareš, Křivohlavý)¹⁶

¹⁶ MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Komunikace ve škole*. Brno: Masarykova univerzita, 1995. ISBN 80-210-1070-3

1.3 Klasifikace neverbální komunikace

Prostředků, kterými neverbálně komunikujeme, je mnoho. Nejčastěji neverbálně komunikujeme gesty, pohybem, pohledem, postojem celého těla, apod. Neverbální pohyby se dělí na specifické oblasti, které se vzájemně doplňují, ale mohou fungovat i jedna bez druhé. Pokud použijeme veškeré části jako celek, je to rozhodně více, než pokud použijeme pouze jednu část.

Nejznámější klasifikací neverbální komunikace je klasifikace J. Křivohlavého, který ji rozdělil následně:

1. Proxemika – pohyb v prostoru
2. Kinezika – pohyby nohou, rukou, těla, hlavy,...
3. Haptika – doteky, polibky,...
4. Posturika – postoj, poloha
5. Gestika
6. Mimika
7. Pohledy očí
8. Paralingvistika – výška, síla, tón hlasu,...
9. Úprava zevnějšku – upravenost, oblečení, doplňky,...

Gavora rozlišuje jazykové prostředky na vokální (paralingvální) a nevokální (extralingvální). Vokální neboli paralingvální se uskutečňují pomocí hlasových prostředků a jsou závislé na kvalitě hlasu, způsobu mluvení a času.

Nevokální nejsou závislé na hlasu, ale jsou uskutečňovány pomocí gest, mimiky, držení těla, postoji, doteky, apod.¹⁷

Jedná se o odlišné výrazové prostředky, které by měly být z hlediska komunikace ve vzájemném souladu.

Odborníci spekulují nad tím, zda se za projev neverbální komunikace dá považovat i projev výtvarný a grafický. Konkrétně máme na mysli třeba výběr nábytku, domu, či způsob bydlení. Ovšem tyto spekulace jsou více než diskutabilní.

V následujících podkapitolách se budeme věnovat jednotlivým druhům neverbální komunikace, vycházíme zejména z názorů Jara Křivohlavého.

¹⁷ GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

1.3.1 Gestika

Gestika patří mezi nejpoužívanější a nejzajímavější aspekt neverbální komunikace. Skrývá se v ní bohatství nevyslovených informací, které málokdy vědomě vnímáme, ale přesto hrají zásadní roli v mezilidské komunikaci.¹⁸

Křivohlavý upozorňuje, že gesta a gestika bývá často také řazena jako součást kinetiky. Někdy ji můžeme chápat jako samostatnou obsáhlou oblast neverbální komunikace.¹⁹

Gesta jsou starší formou sociální komunikace, než je řeč. Gestikulovat můžeme v podstatě jakoukoliv částí těla, ale Křivohlavý zdůrazňuje, že většina gest je spojená s aktivitou končetin horních. Základním cílem gesta je sdělit nějakou informaci, která je předávána pohybem. Zmiňme si několik způsobů, jak pohyby rukou mohou doprovázet řeč. Tyto níže uvedené způsoby popsali Friesen a Ekman: (srov. Křivohlavý)²⁰

- mohou zobrazovat prostorové vztahy (před, za)
- lze jimi ukázat na objekty a na lidi včetně sebe sama
- znázorňují pohyby v prostoru
- simulují tělesnou akci
- udávají tempo nebo rytmus
- mohou nakreslit celý objekt
- mohou ukázat směr toku našich myšlenek

¹⁸ KŘIVOHLAVÝ, J. *Neverbální komunikace*. Praha: SPN, 1988. ISBN 17-297-87

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

Gesta představují přirozený doprovod řeči a mají mobilizační a stimulační efekt. Často gestikulující lidé působí dojmem, jako by gestem vyřkli to, co později zazní z jejich úst. Většinou se jedná o neuvědomělé pohyby.

DeVito rozdělil gesta do čtyř skupin. Jedná se o gesta symbolická, ilustrativní, regulativní a adaptační.

1. Symbolická gesta – jinak také symboly, sémantická, významová gesta. Nejčastěji se jedná o pohyb rukou, naznačující signál, který může být přímo přeložen doslova. Používá se především v případě, kdy je znesnadněna verbální komunikace, např. kvůli hluku, vzdálenosti. Ne všechny symboly vyžadují komunikaci prostřednictvím prstů nebo ruky. Je dost dobře možné komunikovat jen pokrčením ramen, nosu, potřesením hlavy, apod.²¹

2. Ilustrativní gesta – jedná se o pohyby, které jsou nejčastěji spojené s řečí. „Jsou to pohyby, které mohou být používány pro zdůraznění slov nebo frází, naznačení vztahů, nakreslení obrazu ve vzduchu, udávání tempa událostí a rytmu mluvenému slovu.“²² Jsou to gesta, která s verbálním projevem souvisí, doplňují jej a zpestřují.

3. Regulativní gesta – jedná se o signály změn, které mají často důležitou roli pro započetí nebo ukončení komunikace.²³ Nejčastějšími regulátory jsou pohyby hlavy, pohledy vedené tím či oním směrem, apod.

4. Adaptivní gesta – jsou pohyby, gesta a ostatní činnosti, používané pro zvládnutí našich pocitů a řízení našich reakcí. Obvykle se projevují ve stresových situacích.²⁴

²¹ DEVITO, Joseph A. *Základy mezilidské komunikace*. 1. vyd. Praha: Grada, 2001. 420 s. Expert. ISBN 80-7169-988-8.

²² LEWIS, D. *Tajná řeč těla*, Praha: Eastwest publishing, 2008. ISBN 978-80-86663-98-1

²³ Tamtéž.

V pedagogické komunikaci je mnoho případů, kdy gesto obrazně naznačuje to, co by bylo možno říci slovem, ale co je přece jen srozumitelnější, když se to ukáže. Např. ve třídě, kde žáci hlučí a nedávají pozor, učitel uhodí pěstí do stolu a zavolá: „Dávejte pozor!“ Takovým gestem žákům srozumitelně ukáže, co je ochoten udělat, aby obrátili pozornost na něj. Dále můžeme zmínit situaci, kdy mají gesta zvýšit názornost řečeného. Např. když je žák zkoušený, vypráví určitou situaci a každé jeho slovo provázejí názorné pohyby, dopomáhá si tím i ke správnému verbálnímu vyjadřování.

²⁴ DEVITO, Joseph A. Základy mezilidské komunikace. 1. vyd. Praha: Grada, 2001. 420 s. Expert. ISBN 80-7169-988-8.

1.3.2 Mimika

Mimika je vědomé vyjadřování výrazem tváře, způsobené stahy obličejových svalů. Mimické svalstvo je jedním nejdůležitějších prostředků sociální komunikace. Má schopnost vyjadřovat prožitky a ovlivnit prožívání sociálního kontaktu, má obrovský význam při poznávání druhých lidí. Mimické svaly jsou svým uspořádáním schopné vyjádřit i ty nejjemnější vnitřní prožitky. Je to v podstatě jeden z hlavních „vchodů“ do vnitřního světa člověka. Výrazů v obličeji máme asi 20 000, ale umíme přečíst pouze přibližně 32.²⁵

Podle provedených průzkumů je při pohledu do obličeje, přibližně:

- 75% času věnováno průzkumu trojúhelníku tvořeného očima a ústy
- 10% čelu a vlasům
- 5% bradě
- 10% je věnováno zbývajícím částem²⁶

Průměrná doba je kolem tří vteřin. Po tomto krátkém zrakovém kontaktu dojde k jeho krátkému přerušení, obvykle oběma osobami a obvykle sklopením pohledu dolů.

Tegze ve své publikaci rozeznává tři základní typy funkcí mimických svalů:

1. Charakteristika osobnosti – neznámé lidi posuzujeme především podle výrazu jejich tváře. Výrazy v obličeji mohou být do určité míry kontrolovány, takže to, co ve tváři druhého vidíme, bývá z části výsledkem jejich prezentace sebe sama.

²⁵ TEGZE, Oldřich. Neverbální komunikace: [co vám prozradí lidské chování a jednání a jak toho využít]. Vyd. 2. Praha: Computer Press, 2003 dotisk. ix, 482 s. Praxe manažera Business books. ISBN 80-251-0183-5.

²⁶ Tamtéž.

2. Emoce a interpersonální postoje – v lidské společnosti se jejich vyjadřování mění v závislosti na kultuře a částečně je také řízeno kognitivními faktory osobnosti.

3. Signály interakce – jsou velice snadno a účinně přenášeny různými partiemi obličeje, překvapení či údiv nad sdělením dáme najevo např. zvednutým obočím

Podle průzkumu amerického psychologa Paula Ekmana (srov. Křivohlavý) můžeme pomocí mimických svalů pozorovat emoce, které jsou sdělované právě prostřednictvím našeho obličeje. Takové emoce nazýváme primární emoce, přičemž řádově je jich sedm. (srov. Křivohlavý)²⁷

Konkrétně se jedná o tyto:

- štěstí – neštěstí
- neočekávané překvapení – splněné očekávání
- strach a bázeň – pocit jistoty
- radost – smutek
- klid – rozčilení
- spokojenost – nespokojenost až znechucení
- zájem – nezájem²⁸

V případě dětí jsou mimické svaly snadným indikátorem jejich naladění. Dítě nám dá velmi jasně najevo, zda s námi souhlasí, či ne, zda se mu líbí daná

²⁷ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

²⁸ KŘIVOHLAVÝ, J. *Neverbální komunikace*. Praha: SPN, 1988. ISBN 17-297-87

látka v hodině, či zda jí rozumí, nebo je úplně ztraceno a neví o čem je v danou chvíli řeč. Mimika je velmi rychlým a všeříkajícím výrazivem.

V pedagogické komunikaci můžeme identifikovat různé stavy a emoce ve tvářích žáků a to vzhledem ke konkrétní situaci a náladě, která ve třídě panuje. Např. pokud učitel oznámí, že si napíše opakování z minulé hodiny, pozorujeme, jak se u některých zračí překvapení, smutek, strach, občas i štěstí, apod. Každého žáka ovládají jiné emoce. Dalšími emocionálními projevy u žáků jsou např. smích, pláč, vztek, radost, zasněnost, apod., přičemž veškeré tyto projevy pozorujeme v jejich tvářích.

1.3.3 Oční kontakt

Oči jsou pro člověka i zvířata nesmírně důležitou součástí obličeje. Pohled očí má v lidské komunikaci a sociálních vztazích mnohé funkce – od sociálních a emočních až k intelektuálním. Právě zrakem přijímáme nejvíce údajů, díky kterým můžeme poznávat svět a orientovat se v něm.

Pohledem na někoho nebo něco získáváme informace – zjišťujeme např. polohu a vzhled dotyčné osoby a to, zda se na nás dívá. Sama okolnost, že se na někoho díváme, je potenciálním zdrojem informací pro ostatní. Pohled na druhého člověka si můžeme vykládat různými způsoby v závislosti na okolnostech, jako zájem, hrozbu, zalíbení, pozornost a požadavek. Sám pohled poskytuje ostatním informace o tom, kam směřuje naše pozornost, myšlenky, přání a touhy. Oči nám tedy slouží jako přijímač, kdy zjišťujeme kde je kdo, co dělá, jak se tváří, atd., a také jako vysílač, kdy ujišťujeme druhé, že jsme s nimi, že s nimi souhlasíme, nesouhlasíme, máme je rádi, rádi je vidíme, apod.

Kendon rozeznává čtyři základní funkce pohledů: (srov. Křivohlavý)

1. **funkce poznávací (kognitivní)** – zaměřený pohled tam, kde hledáme určité informace
2. **funkce řídicí (regulující)** – pohledem řídíme, co se děje v našem okolí
3. **funkce organizující a koordinující** – vyzýváme k diskuzi, k tichu,...
4. **funkce vyjadřující (expresivní)** – sdělujeme zaujetí, míru pozornosti, ...²⁹

Při čtení pohledu není důležitá pouze jeho intenzita, zaměřit bychom se měli i na:

- zacílení pohledu

²⁹ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

- délku pohledu (déle sledujeme toho, o koho se zajímáme)
- pootevřenost víček (reagují spontánně, nelze je svévolně regulovat)
- počet mrkání (výrazně vyšší ve stresu a nervozitě, naopak nižší při suverénním jednání)
- pootevření zornice (2-8 mm, rozšířené zornice jsou ve tmě, při vyšším zájmu, otevřenosti, upřímnosti a naopak. Oční zornice se stahují v prudkém světle a v šeru nebo ve tmě se rozšiřují. Velikost zorničky ale také hraje důležitou roli jako signál přitažlivosti)
- vrásky a napnutí svalů kolem očí³⁰

Během komunikace se oči téměř nepřetržitě pohybují v opakovaném rytmu fixace na zajímavých místech, nejčastěji na očích nebo ústech. Tyto fixace trvají v průměru třetinu sekundy a jsou spojeny s velmi rychlou oční rotací.

Pohled můžeme využít i jako výzvu ke kontaktu. První vzájemný oční kontakt je vyslán z větší vzdálenosti, ještě předtím, než dva lidé zahájí interakci, a je v podstatě společným prohlášením o budoucím setkání. Zmíněné prohlášení však musí být doprovázeno i dalšími signály, např. úsměvem, kývnutím hlavou. Když se po tomto úvodním pohledu k sobě budoucí účastníci komunikace přiblíží, většinou se vzájemnému očnímu kontaktu vyhýbají a znovu se jejich oči setkají až v okamžiku, kdy zaujmou komunikační postoj.³¹

Oproti tomu vyhýbání se pohledům můžeme interpretovat jako nezájem. Mezi žáky ve třídě můžeme sledovat téměř neustálý oční kontakt, dělají na sebe oči, házejí obočím, zkouší míru trpělivosti toho druhého při vzájemném dívání se do očí. Důležitý je i jejich oční kontakt s učitelem, kterým jim napoví, zda je

³⁰ MIKULÁŠTÍK, M. *Komunikační dovednosti v praxi*. Praha: Grada, 2003. ISBN 80-247-0650-4

³¹ TEGZE, Oldřich. *Neverbální komunikace: [co vám prozradí lidské chování a jednání a jak toho využít]*. Vyd. 2. Praha: Computer Press, 2003 dotisk. ix, 482 s. Praxe manažera Business books. ISBN 80-251-0183-5.

učitel chválí, kárá, nebo pouze na něco upozorňuje. Pohled do očí nám také vypoví spoustu o osobnosti člověka (v tomto případě žáka nebo učitele). Obraz jejich očí vypovídá mnoho o jeho psychickém stavu, vlastnostech a zvláště pak o jeho vztahu k nám, nebo obecně ke komunikujícímu.³²

³² KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihnice nakl. Svoboda.

1.3.4 Proxemika

Proxemika je druh neverbální komunikace, která se zabývá vzdáleností komunikujících. Většinou se jedná o vzdálenost horizontální, nebo vertikální.

Komunikační prostor, vzdálenost mezi dvěma subjekty jako první vymezil americký antropolog Edward Hall. (srov. Křivohlavý) Právě on rozdělil komunikační prostor na čtyři základní zóny.:

- intimní zóna – vzdálenost subjektů je do 50 cm
- osobní zóna – vzdálenost subjektů je 50 až 150 cm
- společenská zóna – vzdálenost subjektů je 1,5 až 3 m
- veřejná zóna – vzdálenost subjektů je větší než 3 m³³

Pokud vezmeme v potaz komunikaci pedagogickou, bude pro nás klíčová společenská a osobní zóna. V konfrontaci pedagog vs. žák je nejčastější společenská zóna, např. když pedagog prezentuje novou látku a stojí před tabulí. Pokud je látka předmětem zkoušení, pak můžeme mluvit o zaujímání postoje v osobní zóně. V případě komunikace žáků mezi sebou je nejčastější také společenská zóna, záleží však na vzdálenosti lavic v konkrétní třídě. Jakmile žáci spolupracují ve skupinách, hovoříme o zóně osobní.

Kromě vzdálenosti mezi komunikujícími hraje v proxemice významnou roli

i vzájemná výše jejich očí. Oči ve stejné výši značí, že subjekty mají mezi sebou rovnoprávný vztah, převýšení – komunikant, jenž má oči výše, symbolizuje autoritativní postoj a oči v nižší úrovni značí submisivní postoj vůči druhému.

³³ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knižnice nakl. Svoboda.

Výše uvedené vzdálenosti souvisí s mnoha faktory. Hovoříme například o temperamentu, socio-kulturních zvyklostech, národnosti člověka, apod.

Vzdálenost mezi komunikanty je významně ovlivněna vzájemnými vztahy komunikujících. V pedagogické komunikaci se běžně setkáváme s pronikáním z vyšší zóny do zóny nižší. Při výkladu může učitel opustit své místo za katedrou a začne se procházet mezi žáky po třídě. Tento typ proxemické řeči můžeme nazvat jako průnik ze zóny veřejné do zóny sociální. Dalším příkladem může být i příklon učitele ke zkoušenému žákovi, kdy se učitelův průnik do žákovy intimní zóny může odrazit na jeho emocionálním stavu. Naopak se také můžeme setkat se situacemi, kdy se přechází z bližší na vzdálenější hranici mezi komunikujícími. Např. když učitel ustoupí k tabuli a tím dá žákům najevo nutnost určitého odstupu.

Vertikální vzdálenost má významnou roli ve vyučovacím procesu. Konkrétně ve třídě, kdy učitel během výkladu bývá nejčastěji za katedrou, která bývá vyvýšena oproti žakovským lavicím. Aby byla komunikace mezi žáky a učitelem vyrovnaná, je nutné, aby měli oči ve stejné rovině. Nejedná se tu ani tak o to, zda je někdo velký a druhý malý, jako spíše o vliv prostorových úprav, které učiteli umožňují zaujetí vyšší polohy a žáky nutí do polohy nižší.³⁴

V situaci, kdy potřebuje učitel žáka usměrnit, je vhodné vstoupit do jeho osobní zóny. Naopak, chce-li učitel s žákem pohovořit, je třeba, aby se udržel mimo osobní zónu, respektoval ji a přizpůsobil se.

³⁴ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knižnice nakl. Svoboda.

1.3.5 Kinezika

Kinezika se zabývá pohyby těla v sociální interakci a jejich koordinací. Koordinace těla vytváří specifický šarm a eleganci v pohybové kultuře člověka. Kinezika se zabývá nejen pohyby jedinců, ale také skupin lidí.

Podobně jako v jazykovědě hovoříme o fonémech, morfémech, kinetika hovoří o tzv. kinech a kinemorfech. Kin je nejmenší pohybovou jednotkou v kinetice. Z těchto kinů se skládají složitější, vyšší jednotky zvané kinemy. Jim jsou nadřícené kinemorfy.

Jistí vědci tvrdí, že školený lingvista – kineziolog by měl z pouhého naslouchání hlasu posoudit, jaké neverbální projevy v jednotlivých fázích projevu doplňují.³⁵

Pohyby můžeme rozdělit následovně (dělení dle Schefflena): (srov. Křivohlavý)

- bodové (trvajících několik vteřin) – např. kývnutí hlavou na souhlas
- pohybové pozice (5 – 20 min) – např. podání ruky při pozdravu
- pohybové prezentace (řádově v hodinách) – od vstupu osoby do komunikace, až po její ukončení – např. návštěva³⁶

Pohyby těla podporují verbální komunikace níže zmíněným způsobem:

- zvyšují důraz výpovědi
- přinášejí další informace o výpovědi

³⁵ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knižnice nakl. Svoboda.

³⁶ HÖSCHL, C. *Etologie a medicína*. Bratislava: Lékařské listy, 1989/3

- ilustrují výpověď
- poskytují zpětnou vazbu od posluchače
- jsou signálem pro další udržování pozornosti
- kontrolují synchronizaci

Na základě pozorování v běžné školní třídě, můžeme říci, že je velmi obtížné vnímat pohyby celého těla všech žáků ve třídě jakožto reakci na chování ostatních žáků. Za nejpodstatnější kinetický projev na základě pozorování ve třídě považujeme pohybovou prezentaci žáků při vstupu do třídy a jeho následný odchod po skončení hodiny. Schefflen (srov. Křivohlavý) uvádí, že u každé části těla je nutné sledovat druh pohybu, ale také i jeho rozsah a časové údaje, tzn. kdy pohyb začal, kdy dosáhl vrcholu, jaká byla jeho výdrž a kdy pohyb skončil.³⁷ Během vyučovacího procesu je v podstatě nemožné sledovat veškeré pohyby a jejich délku u každého žáka individuálně, natož u celé třídy.

³⁷ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knižnice nakl. Svoboda.

1.3.6 Haptika

Haptika se zabývá doteky. Tento termín zavedl do sociální psychologie lingvista William Austin.³⁸ Dotek je prostředek neverbální komunikace, jež je svazován určitými pravidly. Tato pravidla jsou měněna dle vztahu mezi komunikujícími účastníky. Výše uvedeme druhy doteků, které jsou praktikovány v individuálních situacích.

Můžeme rozlišit několik druhů doteků:

1. funkcionálně-profesionální: dotyk ze specifických důvodů
2. společenský: způsoby dotýkání se při společenském styku
3. přátelsko-srdečný: vyjadřuje radost z přítomnosti druhého
4. laskavě-intimní: vyjadřuje hluboký citový vztah, blízkost mezi komunikujícími
5. sexuálně-erotický: vyjadřuje fyzickou přitažlivost, sexuální vzrušení z přítomnosti druhého³⁹

V pedagogické komunikaci nejčastěji narazíme na dotek funkcionálně-profesionální, např. když učitel kárá žáka a položí mu ruku na rameno na znamení toho, aby nevyrušoval. Dále se ve vyučovacím procesu objevuje dotyk přátelsko-srdečný a to konkrétně mezi žáky, kteří se familiárně poplácávají po ramenou, apod. O dotyku společenském hovoříme např. v takovém případě, kdy žáci tvoří skupinovou práci a nevědomky se dotknou jeden druhého v zápalu práce.⁴⁰ Poslední dva typy doteků nemají v pedagogické komunikaci své zastoupení.

³⁸ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

³⁹ LEWIS, D. *Tajná řeč těla*, Praha: Eastwest publishing, 2008. ISBN 978-80-86663-98-1

⁴⁰ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda

Pokud tato komunikace probíhá mezi dětmi, můžeme podotknout, že dotyk je významným prvkem emočního, tělesného, rozumového a sociálního vývoje. „Přijatelnost dotyků značně závisí na situaci. Při kolektivních hrách se děti dotýkají více, než při neutrálních situacích. Dospělí stejného pohlaví se dotýkají více. Dotyky rukama a předloktím jsou v západní kultuře běžné, zatímco dotyk spodní části trupu je nepřijatelný.⁴¹ Dětské doteky oproti těm dospělým tolerujeme snáze i v těch méně vhodných situacích. Ale pouze do věku, kdy dítě začne chápat, co je a není vhodné.

Doteky lze rozdělit na přátelské, nepřátelské, dle intenzity a dynamiky. Během konkrétní situace ve školní třídě můžeme pozorovat, jak učitel pochválí žáka jemným dotekem ruky, nebo jak si žáci mezi sebou hlasitě tlesknou, když se jim povede správně odpovědět na konkrétní otázku.

Komunikace pomocí doteků je jedním z nejdůležitějších prostředků pro vytvoření zdravého psychosociálního prostředí, pro uspokojení psychických nároků potřebných pro zabránění psychické deprivace a pro zdárný vývoj a výchovu. Pokud je člověk zbaven možnosti dotýkat se druhého člověka, dochází u něj k projevům tzv. taktilní deprivace. Podle výzkumu se muži častěji dotýkají žen, ženy žen a nejméně muži mužů. Dotýkání se je projev přátelský, přičemž lidé, kteří jsou lhostejní, se dotýkají méně. Ve škole je tato komunikace významná především proto, že se dělí podle věku, temperamentu, postoje a vlastností žáka.

⁴¹ DOHERTY-SNEDDON, G. Neverbální komunikace dětí, Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-043_7

1.3.7 Posturika

„Posturologie, jinak také posturika, se zabývá fyzickým, tělesným postojem, držením těla a strukturou vzájemného rozložení všech částí těla.“⁴²

Podle Křivohlavého si posturologie všímá fyzických postojů, držení těla, apod. všech účastníků komunikace. Posuzuje nejen konfiguraci všech částí těla jednotlivce, ale i interakci lidí v rámci dialogu či skupinové komunikace. Vyhodnocuje též shody (kongruence) či neshody (inkongruence) ve vzájemné poloze účastníků rozhovoru a to včetně harmonie či disharmonie v jejich postojích, případně jak se svými postoji navzájem doplňují nebo naopak.⁴³

Leško posturologii vymezuje jako uspořádání těla v pohybu i v prostoru, jeho postavení a držení. Posturologie vydává signál pro definici komunikační situace, sděluje nám, co se odehrává v dané osobě a v konkrétní sociální interakci. To, co vyjádříme posturologií, je statickým zachycením dynamického pohybu.⁴⁴

Tělesná poloha člověka a jeho postoj při komunikaci se nazývá pozitura. Pozitura zachycuje, co se s konkrétní osobou děje, dělo a v následujících chvílích bude dít.

Pozitivní signály k ostatním jedincům vysílá vzpřímená a vyvážená postava. Lidé, kteří stojí s vztyčenou hlavou a rovnými rameny, vysílají signály sebeúcty a jistoty.

⁴² MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. Sociální a pedagogická komunikace ve škole. Praha: SPN, 1989. ISBN 80-04-21854-7

⁴³ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

⁴⁴ LEŠKO, Ladislav. Náhled do sociální komunikace. V Tribunu EU vyd. 1. Brno: Tribun EU, 2008. 99 s. Knihovnicka.cz. [ISBN 978-80-7399-466-2](https://www.knihovnicka.cz/ISBN/978-80-7399-466-2).

Mareš a Křivohlavý dělí postoje jedince na:

- otevřené
- uzavřené

A následně postoje dvou a více osob vzájemně komunikujících dělíme na:

- souhlasné
- nesouhlasné

Základními postoji v posturologii jsou tyto:

- vestoje
- vsedě
- vleže

Přičemž při každém z těchto postojů, mohou různé části těla zaujímat rozmanité polohy. Vzájemnou polohu dvou částí těla při téže základní poloze těla označujeme jako kompozice. K vyjádření vzájemných poloh dvou částí těla při dané základní poloze se užívá termínu konfigurace. Určitá konfigurace tak zahrnuje nejen zcela konkrétní polohu rukou a nohou, ale i polohu těla, krku a hlavy. Takovým způsobem můžeme vyjádřit např. schoulení, zaklonění, vzpřímení u polohy vestoje.⁴⁵

Podívejme se nyní na vzájemnou polohu dvou lidí v interakci. Musíme zmínit, že poloha, kterou člověk zaujímá o samotě, je obvykle odlišná od polohy, kterou zaujímá, když se domnívá, že je viděn, případně když je ve společnosti jiného člověka. Příkladem v pedagogické komunikaci mohou být ohnutá záda, vpadlý hrudník, k sobě stažená ramena, položená hlava na lavici, ruka pod bradou, apod. V situaci, kdy dotyčný žák ví, že jej učitel pozoruje a mluví s ním, ve většině případů zaujímá vzpřímenou pozici, má rovná záda, vypjatá ramena,

⁴⁵ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda.

kolena u sebe, apod. Samozřejmě, že jinou vzájemnou polohu zaujímá učitel versus žák, kterého daný předmět baví a látka ho zajímá, naopak jinak postoj zaujme žák, který je během hodiny znuděn a dává to dostatečně najevo svými neverbálními projevy.⁴⁶

⁴⁶ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihnice nakl. Svoboda.

1.3.8 Paralingvální komunikace

Křivohlavý uvádí, že paralingvistika tvoří přechod od mimoslovních (neverbálních) projevů k projevům slovním. Jedná se v podstatě o komunikování mimoslovními složkami hlasového projevu.

Písemně nezaznamenané – nelingvistické, tedy paralingvistické charakteristiky řeči, charakterizoval Jaro Křivohlavý. Rozlišil tyto prostředky následovně:

1. Hlasové dimenze

- hlasitost řeči – na škále od šeptání po vysokou hlasitost (křik)
- výška tónu řeči – od hlubokého tónu po vysoký
- intonaci – od monotónního projevu až po přehnané intonování, důraz, přízvuk

2. Časové charakteristiky hlasového projevu

- rychlost řeči – od pomalé po velmi rychlou
- objem řeči – sdělení formálně i obsahově chudé versus obsažné sdělení
- plynulost řeči – od mluvení se zámlkami a pomlkami až po velmi plynulou mluvu, jedná se tzv. pauzy

Pauza je přestávka v řeči, která může být různě dlouhá a může se vyskytovat na různých místech řeči. U některých žáků bývají pauzy frekventovanější, delší, což je dáno především nedostatečnou slovní zásobou, nebo také vznikají v případě, že žák neví, jak pokračovat dál ve svém projevu. Pauzy dělíme na fyziologické a logické.

Fyziologická pauza je přestávka, která slouží k nádechu. Ideální je ji umístit tam, kde má být pauza logická. Frekvence této pauzy je velmi individuální, přičemž důležitou roli hraje psychický i fyzický stav člověka. Stejně tak jako všechny nonverbální prostředky, také správné pauzy v řeči se dají nacvičit.⁴⁷

Logická pauza vytváří členění výpovědi. Touto pauzou se vyčleňují hranice úseků řeči, vět, taktů. Pauzy logické jsou jednak gramatické, jednak významové. Gramatické pauzy jsou tam, kde je spojka, vztažné zájmeno, apod. Obyčejně bývají také tam, kde je v psaném projevu interpunkční znaménko. Pauzy jsou často vyplňovány tzv. výplňkovými slovy, např. vlastně, prostě, totiž, takže, atd. Takové výrazy nejsou žádoucí a je třeba se jim vyhýbat.⁴⁸

Gavora také hovoří o pauze dramatické, kterou používá učitel ke zdůraznění určité části ve své řeči. Tyto pauzy jsou silně expresivní a učitel je může velmi efektivně využívat během vysvětlování učiva, vyprávění, apod. Hlavním druhem dramatické pauzy je návěstí. Návěstí je odmlka, která má obrátit pozornost na následující část řeči, např. A vítězem je // Josef!⁴⁹

3. Interakční vztahy ve skupině při rozhovoru

- členění řeči – mluvení bez přestávek až po přehnané členění, trhání řeči
- relativní délka slova – reakční čas, iniciační čas, čas souběžného rozhovoru, čas využitý k rozhovoru,...

⁴⁷ GAVORA, Peter. Učitel a žáci v komunikaci. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž.

4. Jiné než slovní akustické projevy

- chyby v řeči – od mimořádného množství chyb (nedokončování vět, přeříkávání se,...) až po bezchybný projev
- správnost výslovnosti – od nedbalé výslovnosti po přehnaně správnou výslovnost
- kvalitu řeči – od velmi strohého projevu pokud možno v holých větách po velmi upovídáný projev⁵⁰

Vyšší nebo výše posazený hlas ve srovnání s hlasem hluboce posazeným je častěji vnímán jako méně příjemný. Snadněji přitahuje pozornost. Spontánně je očekáván u žen různého věku. Hluboký nebo níže posazený hlas většina přiřadí k mužskému pohlaví. Je vnímán jako příjemnější a zklidňující. Je tendence vnímat ho jako něco, co vzbuzuje jistotu a vyvolává pocit ochrany a bezpečí. Na posluchače působí jako méně vyčerpávající.⁵¹

⁵⁰ KŘIVOHLAVÝ, Jaro. Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihovna nakl. Svoboda

⁵¹ TEGZE, Oldřich. Neverbální komunikace: [co vám prozradí lidské chování a jednání a jak toho využít]. Vyd. 2. Praha: Computer Press, 2003 dotisk. ix, 482 s. Praxe manažera Business books. ISBN 80-251-0183-

1.3.9 Úprava zevnějšku a oblékání

Oblek naznačuje postoj k řádu, společenským normám. Žákům může naznačit jistě i sebepojetí učitele a pochopitelně i obráceně – učitel může získat informaci o sebepojetí žáků.

Oděv učitele musí odpovídat situaci (výlet, pokusy, tělocvik, horko, zima, svátek,...). Učitel by neměl díky svému oděvu působit nudně, nedbale, výstředně, povrchně, koketně, neprofesionálně, nekomunikativně, atd. Naopak by měl působit vstřícně, přátelsky, příjemně, profesionálně, zrale. Žák by se měl také oblékat přiměřeně konkrétní hodině a situaci, za jaké výuka probíhá.

Oblečení učitele může v horším případě vyvolat u žáků odpor, nechut k učivu, může snižovat jeho autoritu, zesměšňovat ho. Proto je třeba dbát na to, aby oblečení nebylo defektní, příliš staromódní, nevkusné, výstřední, apod. Jde jistě i o detaily, protože děti jsou všímavé a zvláště v době dospívání nepříliš tolerantní. Učitel by se měl sám sebe ptát: Jakým dojmem chci na děti působit? Odpovídá moje oblečení tomuto záměru?

I dospívající žák se projevuje svým oblékáním, účesem, apod. Účes a oděv poskytují unikátnost a pocit výjimečnosti ve vztahu k běžné společnosti dospělých a pocit příslušnosti ve vztahu ke skupině vrstevníků. V tomto případě můžeme mluvit např. o „hiphoperech“, „metrácích“, „technařích“, apod. Liší se nejen oblečením, ale hlavně svými zájmy a představami o trávení volného času.⁵²

Oděv je také výrazovým prostředkem, signálem pro okolí a jednou z cest formování vlastní identity. Dospívající chtějí prosadit svoji osobnost, zdůraznit svoji nezávislost, a tak jsou ochotni vydržet i výtky dospělých. Svých placek, křížů, náušnic, kroužků, výstředních účesů nebo líčení se jen tak nevzdají.

⁵² MÜLLEROVÁ, Stanislava. Komunikace ve škole: vybrané kapitoly. Vyd. 1. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2002. 73 s. ISBN 80-7083-618-0.

V této souvislosti zmiňme i hudbu. Hudba má pro dospívající ojedinělý význam, neboť vyjadřuje hodnoty, názory, pocity, je instrumentem a sdílení, pomáhá při seznamování, sblížování. Preferencí určitého proudu dospívající vyjadřují svoje názory, postoje a představy o životním stylu. Hudba poté ovlivňuje oblékání a líčení dospívajícího žáka.⁵³

⁵³ MÜLLEROVÁ, Stanislava. Komunikace ve škole: vybrané kapitoly. Vyd. 1. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2002. 73 s. ISBN 80-7083-618-0.

Praktická část

2 Charakteristika výzkumu

Hlavním cílem našeho výzkumu bylo zjistit, jaké neverbální prostředky se uplatňují v současném školství? Konkrétně jakými neverbálními prostředky spolu komunikují žáci ve vyučovacích hodinách? Nakolik ji používají, jsem se snažila zjistit na základě pozorování během hodin českého jazyka a občanské výchovy na základní škole.

Metoda pozorování je nejpřirozenější metoda pro sledování komunikace ve třídě. Pozorovatel je přítomný ve třídě, dělá si poznámky o průběhu komunikace a později může vyslovit určité závěry.⁵⁴

Pozorování dělíme na strukturované a nestrukturované.

a) nestrukturované pozorování – zúčastněné pozorování je dlouhodobé, uskutečňuje se během několika týdnů či měsíců. Pozorovatel participuje na životě školy, zúčastňuje se různých aktivit, vede se žáky a učiteli neformální rozhovory, aby pochopili kulturu třídy. Pozorovatel má sice jasný cíl a záměr, který orientuje jeho pozorování, ale nemá žádnou přesnou osnovu či schéma, které by jeho pozorování usměřňovalo.⁵⁵

b) strukturované pozorování – během strukturovaného pozorování má pozorovatel dopředu připravený rámec pozorování. Jsou přesně definované pozorované kategorie – typy činností, které sleduje. Značí si frekvenci, posloupnost trvání těchto činností. Po vyhodnocení získá velmi přenosný kvantitativní obraz o průběhu komunikace ve třídě.⁵⁶

⁵⁴ GAVORA, Peter. Učitel a žáci v komunikaci. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ Tamtéž.

Mé vlastní pozorování je kombinací strukturovaného i nestrukturovaného pozorování, neboť jsem se soustředila na konkrétní činnosti, které žáci vykonávají během hodiny. Konkrétně tedy, jak neverbálně komunikují.

2.1 Uvedení do celkové problematiky

Realizace výzkumu a samotné pozorování bylo uskutečněno na Základní škole 28. října v Turnově. S výzkumem mi vyšla vstříc Mgr. Zuzana Korfová, která vyučuje v šesté a sedmé třídě český jazyk a literaturu.

2.2 Charakteristika školy

V Turnově jsou celkem tři základní školy, přičemž škola, ve které probíhalo naše pozorování, je mezi místními nejvíce populární. To je patrné již ze zájmu rodičů o zápis jejich dětí do prvních tříd. Na druhý stupeň sem potom přichází řada žáků z okolních vesnických škol.

2.3 Charakteristika jednotlivých tříd

První třídou, ve které jsem uskutečnila pozorování, byla 6. A, jejichž třídní učitelkou byla právě Mgr. Zuzana Korfová. Třidu 6. A tvoří celkem 27 žáků, z toho 12 chlapců a 15 dívek. Tuto třídu jsme s vyučující vybrali proto, že jsou dle jejich slov rozumnější, klidnější a ukázněnější, než druhá třída, ve které jsem také pozorovala, jak hodiny probíhají. 6. A.

Druhou třídou byla 7. C, která má celkem 23 žáků, z toho 11 chlapců a 12 dívek. 7. C je naopak živější, méně ukázněnější, než jejich mladší spolužáci. Žáci této třídy během hodiny pracovali, byli aktivní, ale zároveň často vyrušovali a ve třídě byl přítomen neustálý ruch a šum. Ve třídě panovala rušná atmosféra, žáci si ji vyzdobili výkresy a specifickým rysem této třídy byly obtisknuté ruce všech spolužáků na zdi i s podpisy.

V samotné realizaci výzkumu budeme porovnávat obě třídy současně, neboť v každé z nich se mohou projevovat jiné neverbální komunikační projevy.

2.4 Popis výzkumu

Cíl výzkumu: Cílem výzkumu bylo popsat specifické rysy neverbální komunikace na základní škole.

Výzkumný vzorek: Výzkumný vzorek tvořili žáci 6. A a 7. C z Turnova, celkem tedy 50 žáků ve věku mezi 10-13 lety.

3 Vlastní realizace výzkumu

Vlastním výzkumem jsem navázala na souvislou pedagogickou praxi, kterou jsem v této škole vykonávala. Můj vedoucí pedagog si ovšem nepřál, aby pozorování probíhalo v jeho třídách, což mu samozřejmě nemám za zlé a chápu jeho rozhodnutí. Proto jsem se obrátila na vyučující Korfovou, které připadalo pozorování zajímavé a vyšla mi vstříc.

Do školy jsem začala docházet na předem domluvené hodiny českého jazyka a literatury a občanské výchovy. Během vyučování jsem byla nezávislým pozorovatelem, který sledoval dění ve třídě a zároveň se soustředil na výklad.

Výsledkem výzkumu jsou souhrnné poznatky o tom, jakým způsobem v jednotlivých třídách neverbální komunikace probíhá.

3.1 Neverbální prostředky učitele

Na začátek zde uvádíme komunikační prostředky, které během vyučování používá paní učitelka v komunikaci učitel vs. žák. Žáci jsou si většinou vědomi toho, co daný neverbální prostředek znamená. Následující gesta jsou gesta symbolická, která jsou volně přeložitelná do slov.

- Tlesknutí = dávejte pozor!
- Zamračení = to nedělej!
- Pokývání hlavou = zkus to jinak!
- Prst u úst = ztište se
- Kývání hlavou = ano/ne
- Pohlazení = pochvala

- Přiložená ruka k uchu = poslouchám, mluv hlasitěji
- Pohyby rukou nahoru, dolů = vstaňte, posaďte se
- Poklepání do stolu = ztište se
- Ukázání prstem = ty odpovídej
- Svráštěné čelo = „asi to není úplně správně“
- Ruce v bok = dávej pozor, zlobím se
- „zlý pohled“ = upozornění na nevhodnost
- Veselé grimasy = odlehčení situace
- Položený prst na čelo = přemýšlej
- Položený prst na ucho = poslouchej
- Prst na učitelském stole = odevzdej
- Palec nahoru, dolů = správně/špatně

3.2 Gestika v praxi

Gesta jsou v pedagogické praxi nejpoužívanějším prostředkem neverbální komunikace. Vezměme si např. samotné přihlášení se žáka o slovo, nebo správnou odpověď na otázku. Hlášení se, je nejčastější gesto, které žáci používali během hodiny a to nezávisle na tom, jestli se jednalo o třídu 7. C nebo 6. A.

Většina gest, které žáci používají, jsou nevědomá. Během výkladu vyučující Mgr. Zuzany Korfové, se žáci soustředí na výklad a rozsáhlá většina z nich si upravuje vlasy, oblečení, kousají si nehty, okusují tužky, čichají si k ruce. Tyto typy gest můžeme považovat za nevědomá, žáci se soustředí na jednu věc, kterou doprovází věci jinou, aniž by si toho byli vědomi a naplno si to uvědomovali.

Naopak co se týká vědomých gest, i tato mají ve třídách svá zastoupení. Žák sedící v první lavici mávne na vyučující rukou na znamení toho, že ho látka opravdu nezajímá, nebo se naopak usměje, či přitaká hlavou na znamení, že s učitelkou souhlasí.

V teoretické části, konkrétně v kapitole 1.3.1, hovoříme o rozdělení gest na symbolická, ilustrativní, adaptivní a regulativní. Použití symbolických gest (viz. strana 53, 54) jsme ve školní třídě zaznamenali v takovém případě, kdy žák neznal odpověď na nějakou otázku, tudíž na znamení toho, že odpověď nezná, pokrčil rameny, případně důležitě potřásl hlavou, aby bylo zcela jasné, že nedokáže odpovědět.

Ilustrativní gesta dotvářela verbální projev žáků. Konkrétně v takové situaci, kdy byl žák tázán a během odpovědi nebo svého monologu, doplňoval verbální projev ilustrativními gesty. Tím svůj projev zároveň zpestřoval. Gesta adaptivní se nejčastěji projevovale ve stresových situacích, např. při rozdávání písemných prací, žák nervózně poklepal do stolu, cvakal propisovačkou, nervózně okusoval tužku, případně mačkal sešit.

Velmi častým gestem u žáků bylo podepření brady, hlavy rukou a následné pozorování ve třídě. Toto gesto považujeme jako podpoření k uvolnění svalstva trupu. Dále jej také můžeme chápat jako absolutní nezáměr o to, co se ve třídě děje a řeší a odebrání se do svého světa fantazie. Tato teorie by byla v případě dítěte poněkud pravděpodobnější.

Častokrát se ve třídě na projev a znamení podpory žáci popleskali po ramenou na známku toho, že spolu souhlasí. Některé z žáků to motivovalo k lepšímu výkonu, když cítili podporu ostatních ze třídy. Stalo se také, že během procvičování a psaní vět na tabuli si žák tleskl se spolužákem v lavici, opět na známku toho, že správně odpověděl, nebo byl pochválen paní učitelkou.

Dále u žáků obou tříd pozorujeme, jak si promačkávají nos, aby lépe aktivovali čich, jak prokrvují prsty, ohýbají hlavu ze strany na stranu, atd. Také jsme zaznamenali ve třídě 6. A jednu z žákyň, které nebylo v onu hodinu nejlépe, proto neustále přikládala ruku na bolavé místo, v jejím případě na čelo, neboť ji bolela hlava. Toto gesto bylo zpočátku neuvědomované, neboť žákyně komunikovala s paní učitelkou a nevědomky přikládala ruku na čelo. Jakmile ji paní učitelka oslovila, gesto si uvědomila a poté už si na čelo přikládala mokrý kapesník. Často také pozorujeme založení rukou v klíně, případně překřížené ruce přes prsa na znamení obrany, nezájmu. I toto považujeme za gesta neuvědomovaná, konkrétně děti si neuvědomují, co většina gest znamená a zároveň si také neuvědomují jejich používání.

Nejbizarnější z gest, které jeden z žáků udělal, bylo několikaminutové dloubání se v nose. V podstatě šlo o gesto nevědomé, neboť se zamyslel a ruka mu zabloudila jinam, než měla.

V závěru můžeme říci, že gesta jsou na základní škole mezi žáky opravdu velmi používaná. Nejčastěji používání jsou gesta symbolická, která nahrazují verbální projev žáka a také gesta ilustrativní, která projev žáka doplňují. Spoustu z nich si neuvědomují a nevšimne si jich ani samotný učitel, pokud se na ně lépe a soustavně nesoustředí. Obě třídy, 7. C i 6. A, hojně gestikulovaly, i když každý žák jiným způsobem.

3.3 Mimika v praxi

Co se týká mimických svalů u žáků, na výrazu jejich tváře se nejčastěji podílely oči a ústa, ale také obočí. Očím se budeme podrobněji věnovat v další kapitole s názvem Oční kontakt v praxi.

Nejčastěji tedy u žáků sledujeme, jak mají svraštěné čelo během toho, co nad něčím usilovně přemýšlí a nemohou přijít na správnou odpověď. Toto byl nejčastější mimický projev jak u žáků v 7. C, tak v 6. A. Hned za ním následovalo kousání rtu, taktéž při přemýšlení nad správnou odpovědí. Dále můžeme pozorovat, jak žáci zívají. Tento projev byl zaznamenán častěji ve třídě 7. C, kdy žákyně hodinu, co hodinu zívala, což připisujeme buď velké únavě, nebo nezájmu konkrétní učební látky. Za jeden z typických mimických projevů považujeme také krčení nosu, které jsme zaznamenávali v obou třídách. Většinou jej připisujeme potřebě protáhnout obličej, v mnoha případech bylo dělané nevědomky, např. při opisování nové látky z prezentace do školního sešitu.

Velmi často pozorujeme emoce, které nám žák sděluje právě výrazem obličeje. O těchto emocích se podrobněji zmiňujeme v teoretické části, konkrétně v kapitole 1.3.2 Mimika. Jakmile paní učitelka oznámí písemné opakování z minulé hodiny, vidíme v očích lépe připravených žáků radost, klid, pocit jistoty z toho, že mohou získat dobrou známku navíc. V dalších očích se zračí smutek, neočekávané překvapení z toho, že paní učitelka písemnou práci předem neoznámila, v některých očích pozorujeme znechucení z toho, že vůbec něco musí dělat. Jeden z nejvýraznějších mimických projevů je pláč a smích. Pláč jsme během našeho pozorování nezaznamenali ani jednou, kdežto smích častokrát. Ke smíchu se ještě vrátíme, ve tvářích žáků můžeme identifikovat úšklebky, upřímný smích z toho, že se mu něco povedlo, falešný úsměv na spolužáka nebo na učitelku, kterým dává dostatečně najevo, co si o něm, nebo o tom, co říká, myslí. Existuje spousta druhů smíchu a velkou většinu z nich můžeme pozorovat právě v očích a tvářích dítěte.

Dále nás zaujal projev jednoho z žáků, který na kameru vyplázl jazyk. Po skončení hodiny oznámil, že to udělal proto, že je z kamery nervózní. My ale musíme podotknout, že během hodiny to nebylo znatelné, pracoval a soustředil se jako ostatní žáci.

3.4 Oční kontakt v praxi

Ne nadarmo se říká, že oči jsou oknem do duše. Konkrétně u dětí můžeme říci, že to, co vidíme v jejich očích, je upřímné a laskavé, protože děti se většinou neumí přetvařovat. Samozřejmě to neplatí ve všech případech, v některých očích můžeme naopak pozorovat nenávist a zlobu vůči učiteli nebo ostatním spolužákům. Záleží na individualitě a osobnosti dítěte.

Jakmile jsme nainstalovali ve třídě kameru, mohli jsme pozorovat koulení očima do kamery. Právě ono koulení očima si překládáme do verbální komunikace jako „Co tady s tím, sakra, bude dělat?“, nebo „Proč nás jako natáčí?“ V 6. A se jeden žák osmělil, došel až před kameru, do které se zpřímá podíval, „zaházel“ obočím, mrknul na kameru a řekl: „Selfičko!“ Díky tomuto projevu je jasné, že se na sebe snažil strhnout pozornost.

Žáci obou tříd během výkladu udržují oční kontakt s paní učitelkou, alespoň v takových případech, kdy jsou tázáni a následně vyzváni k odpovědi. Jakmile nevědí odpověď, vyrušují a jsou napomenuti, těkají očima ze strany na stranu, nebo dávají přímým pohledem sousedovi v lavici najevo, že potřebují poradit, aby je v tom nenechal. Spousta žáků byla také přistižena, jak tupým pohledem koukají do kamery nebo z okna, aniž by vnímali, co se kolem nich děje.

V jedné hodině byl žák přesazen do jiné lavice, aby jej lépe snímala kamera a také proto, že vyrušoval. Na základě této předcházející situace pak žák posílal do kamery nenávistné pohledy i na mě a paní učitelku. Jiný žák naopak obdarovával spolusedící kolegyni obdivnými až zamilovanými pohledy. Těžko říci, zda to bylo pouze proto, že byla přítomna kamera.

Pokud byl žák obdarován přímým a přísným pohledem paní učitelky na znamení napomenutí, bylo znatelné, že to v žákovi vyvolalo stud a pocit nejistoty. V kapitole 1.3.3 upozorňujeme na druhy pohledů podle Křivohlavého. Veškeré tyto typy pohledů pozorujeme ve školení třídě. Zmiňme např. pohled poznávací (kognitivní). Tento pohled zaměří žák na spolužáky, když od nich očekává

pomoc, náповědu, odpověď na otázku, která je pro něho španělskou vesnicí. Pohled s funkcí řídící, neboli regulující vnímáme ze strany paní učitelky, která právě tímto pohledem reguluje a řídí dění v hodině. Pohled, který má funkci organizující a koordinující a tím pádem vyzývá k diskuzi, k tichu, můžeme vidět především ze strany učitelky, když žáci vyrušují, ale také ze strany žáka, kterého přednášená učební látka zajímá a ruší ho hluk od ostatních spolužáků. Takový žák věnuje ostatním koordinující pohled na znamení toho, aby se ztlumili a ukáznili. Posledním typem pohledu je pohled expresivní, kterým žák sděluje, jak moc ho dané téma baví, dává jím najevo svou míru pozornosti. I takový pohled jsme

Co se týká očního kontaktu v praxi, byl to jeden z nejtěžších projevů k identifikaci. Není dost dobře možné sledovat celou třídu a to ani během pozorování ve třídě, ani při následném pozorování videí. Ale domníváme se, že jsme zachytili to, co jsme potřebovali. Některé pohledy očí připisujeme konkrétní situaci, uvedme si pár konkrétních příkladů:

- Žák neví = sklopí oči, těká očima po třídě
- Žák je napomenut = protočí oči, vytřeští oči
- Žák žádá o radu = vytřeští oči
- Žák je znuděný = zavře, přivře oči

3.5 Proxemika v praxi

Co se týče proxemické vzdálenosti ve třídě, můžeme pozorovat všechny čtyři sféry, o kterých více hovoříme v teoretické části, konkrétně v kapitole 1.3.4 Proxemika.

Zmíňme nejprve první sféru – veřejnou. Vystupuje-li učitel před žáky za katedrou, zaujímá v postoji k žákům veřejnou sféru. Platí to samozřejmě i naopak, kdy žáci zaujímají stejnou sféru směrem k učiteli. Diskutabilní je, zda žáci v prvních lavicích v konfrontaci s učitelem zaujímají stejnou sféru jako žáci v lavicích posledních. Záleží na tom, kde se učitel pohybuje, u žáků v předních lavicích může tedy přecházet ze sféry veřejné do sféry společenské. Sféra společenská je patrná v případě, kdy vyučující Korfová zkouší. Žák stojí s ní ve stejné rovině, obvykle ve vzdálenosti 1-2 metrů, tudíž vzájemně zaujímají společenskou sféru. Směrem k ostatním žákům v lavici však probíhá stále sféra veřejná. Dále mluvíme o sféře osobní, kterou v podstatě zaujímají žáci, sedící vedle sebe v jedné lavici. V 6. A je taková zajímavost. Žáci nesedí po dvou v lavicích, ale každý žák má svou vlastní. I přesto však k sobě zaujímají osobní zónu, neboť sedí blízko sebe. S touto sférou se tedy setkáváme v konfrontaci se samotným spolusedícím, se spolužákem sedícím před námi i za námi také zaujímáme osobní sféru. Samozřejmě musíme brát v potaz vzdálenost mezi lavicemi, která je na každé škole a také v každé třídě velmi individuální. V závěru hovoříme o sféře intimní. Jelikož dolní hranice intimní sféry je 15-30 cm, ve třídě jsme ji pozorovali pouze v případě, kdy byl řešen nějaký úkol ve dvojicích, případně měla dvojice pouze jednu učebnici do lavice a museli se tudíž k sobě přisunout blíže. Dalším příkladem by mohlo být podepisování známek od paní učitelky, kdy se nakloní nad lavici žáka a vstupuje tedy do jeho intimní sféry.

Samozřejmě i ve třídě záleží na tom, jaké postavení k sobě žáci zaujímají. Do jiné sféry si pustí svého nejlepšího kamaráda, do jiné třídního outsidera. Během hodiny pozorujeme přecházení ze sféry do sféry a to především v případě, kdy se žáci otáčejí do zadních lavic z důvodu půjčení propisky, gumy, či

z prostého vyrušování. V takovém případě žák přechází ze sféry osobní do intimní (pokud bereme v potaz umístění lavic právě na této výzkumné škole), případně ze sféry společenské do sféry osobní. V obou třídách je rozmístění lavic stejné, jediný rozdíl je v tom, že v 7. C sedí po dvou, v 6. A po jednom, ale vzdálenost je mezi nimi v podstatě stejná.

Dle rozdělení proxemiky, kterému se také věnujeme v kapitole 1.3.4, můžeme říci, že proxemika vertikální, sloužící k vyjádření nadřazenosti, je konkrétně ve třídách 7. C a 6. A ztelná v konfrontaci učitel vs. žák, kdy učitel sedí na vyvýšené katedře a žáci pod katedrou v lavicích. V pedagogické komunikaci se tedy běžně setkáváme s pronikáním z vyšší zóny do nižší.

3.6 Kinezika v praxi

Řeč pohybů není zcela jednoduché zachytit. Konkrétně u žáků vyjadřuje postoj těla výraz jeho zdravotního, ale také psychického stavu. Mluvíme o tom, že postoj těla je ve velké míře odrazem žákova sebevědomí. Jakmile k tabuli přišel žák se vzpřímeným postojem, je nám jasné, že má o sobě vyšší mínění, než žák, který si k tabuli stoupne se shrbenými zády a svěšenou hlavou. Vzpřímený postoj žáka vyjadřuje dominanci, kontrolu a respekt vůči učiteli. Toto jsme mohli pozorovat v praxi.

Při hodině jsme mohli pozorovat, jakým způsobem žáci chodí, např. když jdou k tabuli na zkoušení, nebo rozdávají písemné práce. Žákova chůze také souvisela s držením těla. Zachytili jsme pomalou, plíživou, tichou a váhavou chůzi, která na nás působí dojmem, že má člověk spoustu trápení, nebo nějaký problém, ať už ve škole, nebo doma. Naopak rychlost chůze a její spontánnost na nás působila lépe a bylo znát, že je žák v psychické i duševní pohodě.

Při tradiční pedagogické komunikaci je obvyklé, že žáci sedí v lavicích. Ti žáci, kteří se v lavici více pohybují, zároveň přitahují větší pozornost. Připoutat pozornost na sebe většina žáků nechce, ale zároveň si neuvědomují, že jejich ruch a pohyby v lavici přitahují pozornost vyučujícího.

3.7 Haptika v praxi

Haptika je společně s posturikou a kinezikou nejméně početně zastoupená v rámci neverbální komunikace mezi žáky. Doteky ve své praxi používá paní učitelka a to v takové chvíli, kdy přednáší látku, žák je neukázněný a ona mu položí ruku na rameno, hlavu, aby pochopil, že se má ztišit.

V době našeho pozorování probíhala ve škole soutěž „Dívčajda má talent“, do které se mohl přihlásit kdokoliv s jakýmkoliv uměleckým vystoupením. Paní učitelka chválila žáky, že se zúčastnili a všem, kteří v soutěži uspěli, případně pouze vystupovali, rozdala sladké odměny a na znamení toho, že si jejich výkonů váží, každému potřásla rukou. V té chvíli jsme mohli pozorovat dotyk mezi učitelem a žákem na základě děkování.

Nevědomé dotyky mezi žáky probíhají pouze v pár případech. První z nich byl zaznamenán, když žákyně vybírala sešity a při sbírání se dotkla prsty se spolužákem, což však nebyl záměr.

3.8 Posturika v praxi

Co se týká posturiky, je také velmi obtížné zachytit postoj celého těla u žáků (jako v kinezice), konkrétně v případě, že většinu z hodiny žáci sedí v lavicích.

Vyučující Mgr. Zuzana Korfová během hodin dávala přednost písemnému zkoušení, kdy mohla prověřit vědomosti všech žáků, ale když už zkoušela u tabule, mohli jsme pozorovat postoj celého těla u onoho žáka. Nejčastějším postojem, který není považován zrovna za pozitivní, byla ohnutá záda. Dále žák překládal nohu před nohu, zvláště se kroutil, ohnul záda a vysunul břicho. Toto považujeme za projev dokonalého uvolnění u žáka, kdy se v dané chvíli soustředí na látku a nevnímá to, jakým způsobem si stoupl.

Během hodin, kdy převážně žáci seděli, jsme mohli vidět, jak se houpají na židli a zároveň u toho kmitají nohama, pár z nich si dokonce lehlo na lavici a odpočívalo, dokud je vyučující nenapomenula. Pod lavicí jsme mohli sledovat, jak si dávají nohu přes nohu, dále jak se hrbí při psaní, nebo se naopak soustředí na to, aby seděli rovně a vzpřímeně.

3.9 Paralingvální komunikace v praxi

Mezi neverbální komunikaci řadíme i písemně nezaznamenané projevy řeči, které blíže uvádíme v kapitole 1.3.8 v teoretické části této diplomové práce. Pokud se bude řídit podle nich, tak jak první je potřeba uvést tzv. hlasové dimenze. Každý žák má jiný typ a jinou frekvenci řeči. Konkrétně v 7. C můžeme pozorovat slečnu, která má špatně vyvinutou řeč, stydí se tedy mluvit. Proto je její hlasový projev málo hlasitý, v některých situacích téměř šeptá a má monotónní projev. U jiných žáků naopak můžeme sledovat přehnanou intonaci, kdy se snaží dát najevo svou důležitost, nebo na sebe chtějí pouze upozornit. V českém jazyce bychom měli dávat přízvuk na první slabiku, pokud ale posloucháme žáky ve škole, není tomu vždy tak. Přízvuk většinou dávají na takové slovo, které jim ve větě připadá nejvíce důležité. Někteří žáci mluví nahlas a srozumitelně, někteří potichu a šeptají. Tyto známky také připisujeme tomu, jak je žák připravený na hodinu. Ten, který má ponětí o tom, co učitel přednáší, odpovídá hlasitě, naopak ten, který si není jistý, není na hodinu připraven, nebo také může být stydlivější povahy, bude odpovídat tišeji, aby na sebe zbytečně neupozorňoval. Tyto projevy také souvisí s charakterem žáků. Někteří vyžadují být středem pozornosti, tudíž to dají najevo i během hodiny. Takových žáků jsme shledali více než těch, kteří jsou tišší a pokornější.

Dále z hlediska paralingvální komunikace musíme upozornit na časové charakteristiky hlasového projevu a interakční vztahy v rozhovoru (viz. kapitola 1.3.8). V takovém případě hovoříme o rychlosti a objemu řeči. Opět musíme zmínit, že to souvisí s charakterem žáka. Někteří žáci jsou schopni utvářet květnatá souvětí a vyprávět v souvisle, bez zbytečných pauz a zadržávání. Naopak jiní používají pouze věty jednoduché a než vyřknou další slovo, či větu, dlouze se zastaví a doplňují svůj projev sáhodlouhými pauzami a hezitačními zvuky. Tyto rozdíly však nejsou dány věkem, jak by se mohlo na první pohled zdát. Na základě pozorování jsme totiž zjistili, že formálně obsažné sdělení dokáže vyplodit žák 6. A a jiný žák ze 7. C je na tom, co se týká projevu hůře, než jeho mladší kolega. To samé platí i naopak.

Co se týká pauz v projevech žáků, tak pozorujeme oba druhy pauz, které jsou podrobněji zmíněné v kapitole 1.3.8. Jedná se o pauzy fyziologické a logické. Žáci během ústního projevu častěji používají pauzy logické, které slouží k nádechu, přičemž bereme v potaz, že žák si během pauzy může také promyslet svoji další výpověď. Zaregistrovali jsme i pauzu dramatickou ze strany vyučující, která i použila při sdělování výsledků písemné práce. Než oznámila, že nikdo neměl žádnou pětku, užila právě dramatickou pauzu, která je velmi expresivní.

Jako poslední musíme zmínit jiné než slovní akustické projevy (viz. 1.3.8). U některých žáků jsou velmi patrné chyby v řeči. Pozorujeme především přeríkávání se, to je jeden z nejběžnějších projevů v obou třídách. Jako další je nedokončování vět. Občas se žákovi stalo, že vyprávěl, vyprávěl, až ztratil nit a nedokončil myšlenku, protože ji stihl zapomenout. To je ale v praxi zcela normální a stát se to může.

3.10 Úprava zevnějšku a oblékání

Úprava zevnějšku se u žáků velmi lišila. Domníváme se, že záleží především na tom, z jaké sociální vrstvy žák pochází. Samozřejmě u některých žáků byly tyto rozdíly znatelné, u některých neodhadnutelné. Žáci 7. C, kteří už se dostávají do pubertálního věku, dávají svoje názory na okolní svět najevo právě stylem oblékání, na rukou i sešitech mají napsaná jména svých idolů, především tedy dívky. Chlapci zase naopak nosí trička s nápisy v cizích jazycích, aniž by věděli, co názvy znamenají, ale dělají, jak se s těmito názory ztotožňují a rozumí jim. Oproti tomu žáci 6. A, kteří jsou na druhém stupni základní školy takovými benjamínky, jsou většinou, co se týká oblékání a úpravy zevnějšku závislí na rodičích. Ale v podstatě můžeme konstatovat, že takto malé děti, ať již mluvíme o 6. A, nebo 7. C, nemají ještě svůj vyhraněný styl, hledají se, zkoušejí nové věci a tím pádem nám každý týden mohou dávat svůj názor a postoj k životu najevo jinak. Nehledě na to, že oblečení a zevnějšek není to nejdůležitější na světě. Není důležité mít nejnovější typ Iphone, nebo nový svetr. Důležité je to, jaký je člověk uvnitř, ale to si spousta z těchto žáků uvědomí až později.

4 Hodnocení pozorování

Cílem pozorování bylo zaznamenat, jakými neverbálními prostředky komunikují žáci a vyučující na základní škole, konkrétně v šesté a sedmé třídě. Na základě pozorování je zřejmé, že neverbální komunikaci si většina žáků během hodiny uvědomuje a vnímá ji jako významnou složku komunikačního procesu. Některé neverbální prostředky byly cílené, aby je ukázali na kameru, jiné byly nevědomé.

Jako nejvýraznější a nejčastější komunikační prostředek užívají žáci oční kontakt následovaný mimikou a gesta, přičemž gesta většinou používají vědomě a účelně. Málo se naopak projevují svým postojem a změnou vzdálenosti, což je dáno charakterem výuky, během které žáci celou hodinu sedí v lavicích a opouštějí ji, pouze pokud jsou vyzváni.

Za výhody neverbální komunikace žáků považujeme rychlejší a jednoznačnější doplnění projevu verbálního, ochrana hlasivek (v některých případech). Neverbální komunikace vhodně doplňuje projev verbální a to jak u žáků, tak u samotné vyučující.

Závěr

Cílem mé diplomové práce bylo specifikovat neverbální prostředky na základní škole.

V teoretické části jsem věnovala pozornost vymezení základních pojmů neverbální komunikace, jejímu původu, funkcím a v neposlední řadě také její klasifikaci. Jednotlivé složky neverbální komunikace (gestika, mimika, proxemika, haptika,...) jsou samy o sobě velmi významné, tudíž by bylo možné, je podrobně analyzovat z různých aspektů. Popis těchto neverbálních projevů je tedy pouze rámcový a zmínili jsme v něm ty nejpodstatnější názory, které nám byly nápomocné při samotném pozorování.

Ve druhé části jsem se věnovala samotné analýze na základě pozorování. Samotné hodiny ukázaly, jak neverbálně komunikuje vyučující, ale především žáci, což pro nás bylo klíčové. Neverbální komunikace hraje důležitou roli v životech žáků a její význam spočívá především v tom, že se většinou odehrává na nevědomé úrovni a některé její projevy lze jen velmi těžko potlačit. Proto je právě neverbální komunikace považována za pravdivou a přirozenou, což jsme ostatně měli možnost sledovat v samotných hodinách. Cílem této práce bylo také zjistit, jaké prostředky neverbální komunikace jsou na základní škole nejfrekventovanější. Je to samozřejmě velmi individuální, ale pokud se soustředíme na naši výzkumnou školu, tak se jedná o gesta a mimické projevy (viz. níže). Naopak nejmenší zastoupení měla proxemika a kinezika.

I přesto, že žáci komunikují především verbálně, jejich výrazy, gesta, pohyby, jsou mnohem výmluvnější než pouhé slovo. Mohou přestat verbálně komunikovat, ale jejich tělo bude vždy hovořit za ně, posílat signály a tím pádem stále komunikovat. Konkrétně zmíním např. gesta, která byla nejpoužívanějším neverbálním projevem jak u žáků, tak u vyučující. Nejčastějšími typy gest byla gesta symbolická, která nahrazují verbální projev a také gesta ilustrativní, která naopak verbální projev více specifikují a doplňují. Dalšími používanými projevy

byly projevy mimické, které u žáků probíhaly neustále, aniž by si je nějakým způsobem uvědomovali, což je logické.

Na základě pozorování ve třídě se musím ztotožnit s názory Jara Křivohlavého, jehož publikace jsem nastudovala a dle kterých jsem diplomovou práci rozčlenila. Křivohlavého teze jsem osobně zaznamenala v hodinách během pozorování. Hovořím především o tom, co si žáci navzájem sdělují, když komunikují. Jsou to informace, novinky, ale zároveň také to, jakým způsobem se cítí, jak jim v dané situaci v hodině je, jak chápou to, co vyučující říká. Toto všechno se dá z neverbální komunikace ve školní třídě vyčíst.

Každé gesto představuje jednotlivé slovo a nelze ho vypustit z kontextu. Bylo tedy podstatné vždy gesta chápat v kombinaci s dalšími vysílanými signály, které dohromady vytvářejí celek. Je také velice důležité si uvědomit, že každý člověk je jedinečný, má svou specifickou formu vyjadřování a také svůj rytmus.

SEZNAM LITERATURY

DEVITO, Joseph A. *Základy mezilidské komunikace*. 1. vyd. Praha: Grada, 2001. 420 s. Expert. ISBN 80-7169-988-8.

DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: UK, 2002. ISBN 80-246-0139-7

DOHERTY-SNEEDON, G. *Neverbální komunikace dětí*, Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-043_7

GAVORA, Peter. *Učitel a žáci v komunikaci*. Brno: Paido, 2005. 165 s. ISBN 80-7315-104-9.

HÖSCHL, C. *Etologie a medicína*. Bratislava: Lékařské listy, 1989/3 Kol. Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. Praha: VÚP, 2007

KŘIVOHLAVÝ, J. *Neverbální komunikace*. Praha: SPN, 1988. ISBN 17-297-87

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Jak si navzájem lépe porozumíme: kapitoly z psychologie sociální komunikace*. Vyd. 1. Praha: Svoboda, 1988. 235 s. Členská knihnice nakl. Svoboda.

KUSÁK, P., DAŘÍLEK, P. *Pedagogická psychologie*. Olomouc: Upol PdF, 2003. ISBN 80-244-0293-9

LEŠKO, Ladislav. *Náhled do sociální komunikace*. V Tribunu EU vyd. 1. Brno: Tribun EU, 2008. 99 s. Knihovnicka.cz. ISBN 978-80-7399-466-2.

LEWIS, D. *Tajná řeč těla*, Praha: Eastwest publishing, 2008. ISBN 978-80-86663-98-1

LOTKO, Edvard. *Slovník lingvistických termínů pro filology*. 3. nezměn. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2005 dotisk. 128 s. Učebnice. ISBN 80-244-0720-5.

MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Komunikace ve škole*. Brno: Masarykova univerzita, 1995. ISBN 80-210-1070-3

MAREŠ, J., KŘIVOHLAVÝ, J. *Sociální a pedagogická komunikace ve škole*. Praha: SPN, 1989. ISBN 80-04-21854-7

MIKULÁŠTÍK, M. *Komunikační dovednosti v praxi*. Praha: Grada, 2003. ISBN 80-247-0650-4

MÜLLEROVÁ, Stanislava. *Komunikace ve škole: vybrané kapitoly*. Vyd. 1. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2002. 73 s. ISBN 80-7083-618-0.

PRŮCHA, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-772-8

TEGZE, O. *Neverbální komunikace*, Praha: Computer Press, 2003. ISBN 80-7226-429-X

VÁVRA, V. *Mluvíme beze slov*. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-128-0

VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-998-4

ELEKTRONICKÉ ZDROJE

http://www.vupraha.cz/wp-content/uploads/2009/12/RVPZV_2007-07.pdf

<http://ucjtk.ff.cuni.cz/cestina-doma-a-ve-svete/>